

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 303.446.4+94(477)

А.М.Киридон*

СТУДІЇ ПАМ'ЯТІ У СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ

Сучасний стан гуманітарних студій визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій. Розширення теоретичного горизонту, методологічного й категоріального апарату в академічному середовищі актуалізували, зокрема, і проблему дослідження «пам'яті». У статті розглядається історія становлення студій пам'яті як нового напрямку наукових досліджень. Окреслено основні тенденції та етапи розвитку у західній науці та вітчизняному дискурсі.

Ключові слова: колективна пам'ять, студії пам'яті, історіографія, соціогуманітаристика, історія, етапи.

Дослідники завжди ангажовані певним станом науки, тобто певною науковою парадигмою й конкретними дискурсивними практиками. Кожна історична епоха породжує свою специфічну проблематику, яка фіксується вченими та вербалізується ними в нову епістему. Якщо методи, що побутують у науковому середовищі, не дозволяють розв'язати породжену епохою проблематику чи неспроможні дати відповідь на її (епохи) епістемологічний виклик, то, природно, створюються нові методи, нові дискурсивні практики. Відповідно, змінюється існуюча наукова парадигма¹.

Характерною особливістю періоду постнекласичного наукового знання стала тенденція взаємопроникнення та міждисциплінарний синтез у структурі не лише соціального, але й знання у цілому; зближення ідеалів пізнання природничих і соціально-гуманітарних наук; цивілізаційна парадигма розвитку соціальних систем; глобальний еволюціонізм тощо. У цих умовах уже

* Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор «Енциклопедичного видавництва» (Київ)
E-mail: akurydon@ukr.net

¹ Костов С.В. Отечественная социальная история: вопросы историографии и методологии [Електронний ресурс]: <http://www.kostov.ru/Works%20on%20History%20in%20Russian/Russian%20Socia>

недостатньо класичних схем пізнання, згідно з якими кожна конкретна наука мала свій предмет, котрий і вивчала за допомогою спеціально вироблених у просторі предмета методів. Тож сучасний стан гуманітарних досліджень визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним розмаїттям. Ідеться про фундаментальну перебудову всього корпусу соціальних наук, закладання нових принципів і когнітивних установок.

Розширення теоретичного горизонту, методологічного й категоріального апарату в академічному середовищі актуалізувало, зокрема, і проблему дослідження «пам'яті». Цей феномен став предметом наукових студій у різних царинах знань – історії, соціології, культурології, філософії, політології, етнографії, психології тощо, а також спричинився до появи нових напрямів соціально-гуманітарного знання (соціологія пам'яті, мнемонічна психологія, феноменологія пам'яті, мнемонічна герменевтика культури, міметика та ін.).

Актуальність задекларованої проблеми та необхідність її осмислення визначили мету й завдання дослідження. Мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб маркувати історію становлення та «студій пам'яті», увиразнити їх особливості в Україні та висловити авторські роздуми щодо перспектив розвитку напряму в контексті міждисциплінарних досліджень пам'яттєвого дискурсу. При цьому ми свідомі того, що порушена проблема потребує подальшого поглибленого аналізу й узагальнень, що видається завданням на перспективу. Не претендуючи на повноту та вичерпність аналізу, головне завдання вбачаємо у визначенні найважливіших, з авторського погляду, тенденцій у меморіальній парадигмі. Вихідними пунктами міркувань постають: визначення українського відповідника «memory studies»; окреслення особливостей процесу становлення студій пам'яті; виведення характерних рис нового напряму/галузі знань у вітчизняному науковому просторі.

Аналіз історіографії засвідчує неусталеність і варіативність назв напряму досліджень. Тож уважаємо за необхідне акцентувати увагу на використанні вітчизняного відповідника англomовному «memory studies». В інтелектуальному просторі національних історіографій циркулює діапазон визначень: «memory studies» (англ., можна перекласти як «студії над пам'яттю»), «lieu de mémoire» (фр., «обшари пам'яті»), «Erinnerungsorte» (нім., «пам'ятні місця»), «ramięc historyczna» (пол., «історична пам'ять»), «историческая память» (рос.)².

Спостерігається певна закономірність: якщо англійське, французьке, німецьке означення охоплюють найширші види та прояви пам'яті, то у слов'янській іпостасі пам'ять редуковано до її історичного складника. При тому, що у західній науковій думці «історична пам'ять» стала навіть не першим винаходом – її попередницею й зачинателькою так званого «memory boom'a» була «колективна пам'ять», постульована та обґрунтована у працях французького соціолога М.Альббакса. Отже йдеться про відсутність англomовному «memory

² Лаас Н.О. [Рец.] Україна модерна. – Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань. – К.: Критика, 2009. – 353 с. // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С.211.

studies» єдиного, чітко адаптованого до мовленнєвого вітчизняного дискурсу, аналога. На думку Н.Лаас, він десь мав би наближатися до польського або російського візаві – «історична пам'ять»³.

На нашу думку, смислове навантаження «memory studies» детерміноване контекстом галузі гуманітарного знання. Англomовний варіант дає загальне розуміння характеру і спрямованості дослідження, а в межах цього узагальнюючого відповідника увиразнюються конкретні напрями дослідження. Транслюючи англomовний термін «memory studies» на вітчизняний простір гуманітаристики, пропонуємо використовувати аналог – «студії пам'яті» або «меморіальні студії». Залежно від сфери використання феномену пам'яті вибудовуються дефініції відповідного смислового навантаження. Тож «студії пам'яті» є загальним напрямом досліджень, у межах якого увиразнюються галузеві конотативні структури (у психології, історії, філософії, політології, соціології тощо) з різними векторами пам'яті, але в одній системі координат – «memory studies».

Зародження західного канону студій пам'яті

На Заході дослідження соціальної пам'яті у соціально-гуманітарних науках початково здійснювали на ґрунті соціології та соціальної антропології. У 1920-х рр. М.Альбвакс визначив соціальну природу пам'яті й упродвадив поняття «колективної пам'яті» як соціального конструкту, який відповідні спільноти та групи творять і зберігають із метою тлумачення минулих та сучасних подій⁴. До основоположників «memory studies» зараховують також німецького мистецтвознавця А.Варбурга, котрий у 1920-х рр. розпочав реалізацію програми вивчення образної пам'яті Європи⁵.

Згідно з твердженням М.Фуко, для кожного періоду характерні «інтелектуальні розриви». Відродження зацікавленості соціальною пам'яттю та усною історією у західній традиції постало в 1960-х рр. на ґрунті зміни парадигмальних настанов соціально-гуманітарного пізнання. Дослідження мали здебільшого культурологічний і філософський характер. Слід урахувати той факт, що від тих самих 1960-х рр. спостерігався бурхливий розвиток міждисциплінарної взаємодії, зазнали змін уявлення про співвідносність окремих дисциплін, на шпальтах періодичних видань і численних наукових форумах розгорнулася дискусія про методологічну кризу традиційної історіографії та загалом гуманітарного знання⁶. На цей час спостерігалось й формування професійного габітусу історичного цеху часописів. Зокрема 1960 р. вийшло перше

³ Лаас Н.О. [Рец.] Україна модерна... – С.211.

⁴ Halbwachs M. Les cardre sociaux de la memoire. – Paris, 1925; *Idem*. On Collective Memory. – Chicago, 1992.

⁵ Васильев А.Г. «Освое время» memory studies: российский след // Культурная память: Международный журнал исследователей культуры. – 2012. – №1 (6). – С.10.

⁶ Репина Л. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – Москва, 2011. – С.36.

число найавторитетнішого нині методологічного журналу «History and Theory» («Історія й теорія»).

Із-поміж характерних рис західної науки цього періоду – «наукова революція» в американській історіографії⁷, вражаючі успіхи «nouvel histoire» («нова історія») у Франції, «Sozialgeschichte» («соціальна історія») в Німеччині та домінування історіографії, опертої на історичний матеріалізм у країнах «соціалістичного табору». Окрім того, 1960–1970-ті рр. ознаменувалися початком утвердження постмодернізму. Місце природничих наук як взірцевої парадигми щораз частіше посідали розвинуті суспільні науки – економіка, соціологія або психологія. Історія знаходила свій шанс у зближенні з іншими суспільними науками, а обов'язкові в них зразки науковості переносилися на ґрунт історії, створюючи підстави для формування нових парадигм. Не випадково у ці роки такі програми «онауковлення» історії було вироблено на базі «нової економічної історії» (Р.Фогель, Д.Норт), історичної соціології (Ч.Тілі), британської соціальної історії (Е.Гобсбаум) та її німецької альтернативи «Gesellschaftsgeschichte» («суспільної історії»; білефельдська школа), глобальної історії (Ф.Бродель), антропоісторії (К.Гіртц) або психоісторії (Л. де Мос). На польському ґрунті цю течію представляли В.Куля (теоретична економічна історія), С.Пекарчик (математизація історії) та, передусім, Є.Топольський (концепція теоретичної й пояснювальної історії). Усі вони спиралися на віру в існування об'єктивної моделі пізнання (історична правда є досяжною) та переконання, що небувалий розвиток суспільних наук у 1950–1960-х рр. визначив шлях, яким повинна рухатися й історія⁸. Таким чином, теоретичні основи «memory studies», формування початкових засад яких припадає на хронологічний діапазон кінця ХІХ – середини ХХ ст., були розпорошеними по різних дисциплінах⁹.

У загальноючій праці П.Гаттона виразнено окремі сегменти пам'яттєвого дискурсу, що сформувалися на другу половину ХХ ст.: історичний (Ф.Ар'ес, Ж.Лефевр, Ф.Фюре, П.Нора та ін.), соціологічний (М.Альбвакс), психологічний (В.Вордсворт, З.Фройд та ін.), культурологічний (М.Фуко, Ф.Сйтс та ін.), герменевтичний (Г.-Г.Гадамер)¹⁰.

Водночас російський автор А.Дахін зауважує, що в поле зору П.Гаттона не потрапив важливий філософський сегмент, ядро якого пов'язане з дослідженням А.Берґсона «Матерія та пам'ять»¹¹, а також соціологічний сегмент

⁷ Див.: *Pomorski J.* Paradygmata «New Economic History»: Droga do «Nobla». – Lublin, 1995.

⁸ *Поморський Я.* Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть // *Україна модерна.* – К.; Л., 2005. – С.34–35.

⁹ *Дахін А.В.* Общественное развитие и вызовы коллективной памяти: перспектива философской концептуализации memory studies // *Вопросы философии.* – 2010. – №8. – С.42–44; *Его же.* Память, история, Вселенная: на пути к новой онтологии реальности // *Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского.* – Вып.1 (3). – Нижний Новгород, 2012. – С.24.

¹⁰ *Хаттон П.* История как искусство памяти / Пер. с англ. В.Ю.Быстрова. – Санкт-Петербург, 2003.

¹¹ *Берґсон А.* Матерія и память // *Его же.* Сочинения в четырёх томах / Пер. с фр. – Т.1. – Москва, 1992. – С.160–316.

у репрезентації Е.Дюркгайма¹², А.Моля¹³, Я.Зерубавель¹⁴, Е.Зерубавеля¹⁵ та ін.)¹⁶.

Натомість російські дослідження пам'яттєвого дискурсу початку ХХ ст. здебільшого фокусувалися у царині філософії (С.Трубецької, П.Флоренський, О.Лосев та ін.). Зокрема С.Трубецької оперував дефініцією «родової пам'яті», надаючи їй онтологічного змісту¹⁷. У радянський час активно послуговувалися поняттям «історичне пізнання»¹⁸ та ін.

Другу половину ХХ ст. було позначено складними процесами спеціалізації, внутрішньої диференціації, кооперації й реінтеграції різних наукових дисциплін і субдисциплін, що створювало серйозне напруження в академічному середовищі¹⁹. Активно обговорювався характер, нові виклики та проблеми міждисциплінарних досліджень²⁰. Зокрема у програмній статті Ж.Піаже «Епістемологія міждисциплінарних відносин» автор увиразнював мультидисциплінарність (як одностороннє доповнення однієї дисципліни іншою), власне міждисциплінарність (як взаємодію дисциплін), трансдисциплінарність (як побудову інтегральних структур)²¹.

Очевидно не випадково, як відповідь на суспільний запит доби, ідеї М.Альбвакса послідовно отримали потужний розвиток у працях представників різних дослідницьких напрямів, які намагалися запропонувати нові аналітичні конструкції для пояснення механізмів і закономірностей функціонування колективної пам'яті. Наукові дослідження її на Заході доволі швидко сформувалися у відносно самостійну (міждисциплінарну) ділянку, що вирізнялася особливо багатим теоретичним і методологічним інструментарієм, – «memory studies».

У просторі історичної науки, як зауважив Я.Поморський, для багатьох «наукових істориків» («scientific historians») справжнім струсом стали постмодернізм і велика методологічна дискусія навколо історії, що

¹² Durkheim É. *The Elementary Forms of the Religious Life* (1915) / Transl. by J.W.Swain. – New York, 1965.

¹³ Моль А. *Социодинамика культуры*. – Москва, 1987.

¹⁴ Zerubavel Y. *The Holiday Cycle and the Commemoration of the Past: Folklore, History, and Education // Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies*. – Vol.4. – Jerusalem, 1986. – P.111–118; Zerubavel Y., Barnett B. *The Recovery of Masada: A Study in Collective Memory // Sociological Quarterly*. – 1986. – Vol.27. – №2. – P.147–164; Зерубавель Я. *Динамика коллективной памяти // Ab imperio*. – 2004. – №3.

¹⁵ Zerubavel E. *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*. – Chicago, 1981.

¹⁶ Пізніше, на хвилі західного інституціоналізму 1980-х рр., з'явилися дослідження механізмів збереження, накопичення соціальними інститутами попереднього досвіду нормативного регулювання, для означення яких використовувався термін «організаційна пам'ять» (див.: Дахин А. *Пространство организационной памяти // Гуманитарная география*. – Вып.5. – Москва, 2008. – С.270–272).

¹⁷ Трубецькой С.Н. *О природе человеческого сознания // Его же. Сочинения*. – Москва, 1994. – С.483–717.

¹⁸ Ракитов А.И. *Историческое познание*. – Москва, 1982.

¹⁹ Репина Л. *Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика*. – С.38.

²⁰ *Interdisciplinarity and Higher Education / Ed. by J.Kocklemans*. – University Park, 1979; *Problems in Interdisciplinary Studies / Ed. by R.Jurkovich, J.H.P.Paelink*. – Brookfield, 1984 та ін.

²¹ Piaget J. *The epistemology of interdisciplinary relationships // Interdisciplinarity: Problems of teaching and research in universities*. – Paris, 1972. – P.139.

її започаткували його представники. І знову, як перед тим, редакція часопису «History and Theory» відіграла не останню роль (на рубежі 1980–1990-х рр.), підтримуючи новий стиль мислення, новий дискурс і нових «ідолів» на чолі з Г.Вайтом і Ф.Анкерсмітом²². Таким чином, наприкінці ХХ ст. історики впритул зайнялися вивченням історичної (й суспільної) свідомості, виокремленням у ній стійких історичних структур, зокрема колективної пам'яті.

На 1980-ті рр. проблема пам'яті здобула першість у суспільному житті та наукових студіях. За влучним твердженням французького дослідника П.Нора, «поняття спадщини повністю змінилося перетворенням минулого на пам'ять»²³. На думку М.Копосова, символічним кордоном став 1980 р., який Франція, Великобританія та Бразилія, незалежно одна від одної, проголосили роком спадщини (хоча ознаки зростання зацікавленості пам'яттю увиразнилися раніше)²⁴.

Доволі знаковою подією для інтелектуальної спільноти стала поява 1983 р. збірника статей «Винайдення традиції»²⁵ (за редакцією Е.Гобсбаума та Т.Рейнджера)²⁶. Примітно, що у цей самий час вийшла друком ще одна книжка – «Уявлені спільноти» Б.Андерсона. Ці та подібні їм видання завдали у західній гуманітаристиці «серйозного модерністського удару по інтелектуальних позиціях примордіалізму»²⁷.

Загалом у цей період дослідження точилися в річищі «нової культурно-антропологічної історії», яка зацікавилася динамікою взаємодії уявлень про минуле в колективній пам'яті різних груп та історичній думці тієї чи іншої епохи²⁸. Так, французький історик Б.Гене в 1980-х рр. накреслив шляхи дослідження феномену середньовічної історичної культури. У 1989 р. вийшла друком праця П.Коннертона «Як суспільства пам'ятають»²⁹. Знаковим для становлення студій пам'яті став проект під керівництвом П.Нора «Lieux de memoire» (відомий у перекладі як «Місця пам'яті»), результати досліджень якого публікувалися у Франції впродовж 1984–1992 рр. Згодом цікаві теоретичні вирішення проблеми історієписання та колективної пам'яті запропонували німці Й.Рюзен, Я.Ассман та ін.

²² Поморський Я. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть // Україна модерна. – К.: Л., 2005. – С.35.

²³ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. із фр. А.Репи. – К., 2014. – С.70.

²⁴ Копосов Н. Память строгого режима: История и политика России. – Москва, 2011. – С.42.

²⁵ Підготовлений за однойменною конференцією, організованою британським історичним журналом «Past and Present», одним із натхненників якого був Е.Гобсбаум.

²⁶ The Invention of Tradition / Ed. by E.Hobsbawm, T.Ranger. – The Press Syndicate of the University of Cambridge, 1983 (укр. вид.: Винайдення традиції / За ред. Е.Гобсбаума, Т.Рейнджера; пер. з англ., наук. ред. М.Климчука. – К., 2005).

²⁷ Климчук М. «Паст енд Презент»: винахідники традицій (передмова перекладача) // Винайдення традиції. – С.6.

²⁸ Ретина Л.П. Социальная память и историческая культура средневековой Европы (к итогам работы над проектом) // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вып.12. – Москва, 2004. – С.5–18.

²⁹ Connerton P. How societies remember. – The Press Syndicate of the University of Cambridge, 1983 (укр. вид.: Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ., наук. ред. С.Шліпченко. – К., 2004).

Підсумовуючи розвиток пам'яттєвого дискурсу станом на 1980-ті рр., російський культуролог А.Васильєв зауважує, що тривалий час різноманітні форми присутності минулого в теперішньому обговорювалися в категоріях традиції, спадщини, історичної свідомості, соціальної міфології. Дослідник увиразнює як знакові такі події наукового життя 1960–1980-х рр.: вихід друком книги Е.Шилза «Традиція» (1981 р.)³⁰, проект створення дисципліни «традиціологія» Е.Маркаряна, публікація збірника статей «Винайдення традиції» (1983 р.) за редакцією Е.Гобсбаума та Т.Рейнджера, поява праць із проблем історичної свідомості авторства радянських і польських істориків, соціологів (М.Барґ, Ю.Левада, Є.Топольський, Б.Шацька та ін.)³¹.

Термін «пам'ять» постав на передньому плані й почав претендувати на статус ключового концепту нової парадигми соціально-гуманітарного знання лише на рубежі 1980–1990-х рр.³² Загалом саме у цей час світ переповнила хвиля комеморацій – урочистого відзначення знаменних дат. Поступово створювалася ціла «індустрія спадщини»³³.

На рубежі 1980–1990-х рр. соціально-гуманітарні науки пережили справжній «меморіальний бум». Поняття «пам'яті» («спогаду», «забуття», «ностальгії», «ресентименту») стали ключовими категоріями соціокультурного аналізу. Для позначення колективного виміру пам'яті в англomовному контексті було запропоновано значну кількість термінів («collective memory», «social memory», «cultural memory», «popular memory», «public memory» та ін.). Зазначимо, що більшість із них ще й досі не набули однозначного тлумачення. Так само залишається предметом дискусій кореляція цих понять. Так, Дж.Янг, посиляючись на те, що «національна пам'ять» завжди складається з багатьох, часто конкуруючих відображень минулого, пропонує застосовувати замість поняття «колективна пам'ять» інше – «збірна пам'ять» («collected memory»), що дозволяє увиразнити її радше гетерогенну, аніж уніфіковану природу³⁴.

Таким чином, міждисциплінарний напрям аналізу соціально-культурних явищ і процесів – «memory studies», що сфокусувався навколо вивчення колективної меморіалізації й колективної амнезії почав складатися впродовж 1980-х рр. і за подальші два десятиліття досяг певного рівня теоретико-методологічної та організаційної зрілості³⁵.

³⁰ Shils E. Tradition. – Chicago, 1981.

³¹ Васильєв А.Г. Memory studies: единство парадигмы – многообразие объектов (Обзор англоязычных книг по истории памяти) // Новое литературное обозрение. – 2012. – №117 [Електронний ресурс]: <http://www.nlobooks.ru/node/2640>

³² Там же.

³³ Репина Л.П. Социальная память и историческая культура средневековой Европы (к итогам работы над проектом). – С.5–18.

³⁴ Young J.E. The Textures of Memory: Holocaust Memorials and Meaning. – New Haven, 1993. – P.2.

³⁵ Васильєв А.Г. Культурная память/забвение и национальная идентичность: теоретические основания анализа // Культурная память в контексте формирования национальной идентичности России в XXI в. – Москва, 2012. – С.29.

Актуалізація пам'яттєвого дискурсу в 1990–2000-х рр.

Намагаючись пояснити причини актуалізації пам'яттєвих смислів і відповідне зростання потоку публікацій у 1990–2000-х рр. не лише в Європі, але й у Росії, А.Дахин обґрунтовує такий інтерес до досліджень «колективної соціально-історичної пам'яті» тим, що Європа переживала процес створення Європейського Союзу, а Росія та ряд інших країн у 1990-х рр. – процес розпаду СРСР, Югославії, Чехословаччини. Тож «два різновекторних геополітичних процеси створюють новий геосуб'єктивний простір, виводять на арену геополітичних, гео економічних і геокультурних відносин нові стани колективної суб'єктності», яка складається внаслідок зміни їх геополітичної, гео економічної й геокультурної місії, національного менталітету, національної ідентичності, національної самосвідомості, національної самоназви й самопрезентації «у для-інших та у для-себе відносінах»³⁶.

Гострота ситуації критичного й гіперкритичного осмислення нового історичного процесу потребувала, відповідно, нових підходів і до переосмислення минулого. Власне, сама тема пам'яті насамперед привертала увагу істориків ментальності, яких особливо цікавила трансформація пам'яті при переході від усної традиції до письмової культури й так звана «історія комеморацій». «Історики слідом за антропологами та соціологами стали використовувати поняття колективної пам'яті, позначаючи ним комплекс міфів, які поділяє спільнота, традицій, вірувань, уявлень про минуле, хоча довгий час уважали за краще використовувати у цьому контексті поняття «колективна ментальність», розроблене представниками школи «Анналів», – констатує Л.Репіна³⁷. Поступово до кінця ХХ ст. у зарубіжній історіографії (передусім у французькій і німецькій) склалися представницькі школи культурної (колективної) пам'яті. Головним предметом історії стала не подія минулого як така, а пам'ять про неї, той образ, який закарбувався у свідомості її учасників і сучасників. Саме ж поняття «пам'ять» використовувалося у значенні «спільний досвід, пережитий людьми разом (може йтися і про пам'ять поколінь), та ширше – про історичний досвід, що відклався в пам'яті людської спільноти»³⁸.

На рубежі 1990-х рр. виник цілий спектр різноманітних, але близьких за своєю методологічною основою концептуальних схем соціального дослідження науки, предметом розгляду яких став безпосередньо аналіз процесу зародження наукового знання в контекстному просторі наукового співтовариства. Зокрема набули поширення «інтерпретативна соціологія науки» (Дж.Лоу, Д.Френч), «конструктивістська програма» (К.Кнорр-Цетіна), «релятивістська програма» (В.Коллінз), «дискурс-аналіз» (М.Малкей, Дж.Гілберт),

³⁶ Дахин А.В. Споры вокруг «Бронзового солдата»: Психологические корни конфликта в свете memory studies // Космополис. – 2008 (весна). – №1 (20). – С.86–88.

³⁷ Див.: История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени / Отв. ред. Л.П.Репина. – Москва, 2006. – С.22.

³⁸ Там же. – С.23.

етнометодологічні дослідження (Г.Гарфінкель, С.Уолгар), «етнографічні дослідження науки» (І.Елкана) та ін.³⁹

Уже на середину 1990-х рр. було здійснено перші спроби осмислення стану дослідницького поля, ступеня його інтегрованості, увиразнено основні принципи, довкола яких структурується пам'яттєва парадигма⁴⁰. Из-поміж головних засад досліджень у рамках «memory studies», що окреслюють межі цієї парадигми, ішлося про такі:

- розуміння соціальної/культурної пам'яті як процесу постійного розгортання, трансформацій і видозмін;
- сприйняття соціальної/культурної пам'яті як явища непередбачуваного, котре далеко не завжди має лінійний, раціональний, логічний характер;
- визнання історичного, мінливого характеру утверджених у тій чи іншій культурі мнемонічних практик, що дозволяє говорити про наявність різних «культур спогаду», властивих тій чи іншій спільноті;
- урахування неперервного зв'язку, що існує між соціальною/культурною пам'яттю й колективними (в тому числі національними) ідентичностями; визнання вирішальної ролі культурної пам'яті для формування соціальної солідарності;
- розгляд соціальної/культурної пам'яті у зв'язку з «місцями пам'яті» й меморіальними ландшафтами пам'яті, аналіз топографії соціально значимих спогадів;
- урахування вибірковості, соціальної диференціації та потенційної конфліктності соціальної/культурної пам'яті;
- колективна пам'ять розглядається з погляду стратегій звернення, що виробляються нею, із часом на користь тих або інших соціальних груп;
- розуміння того, що соціальна/культурна пам'ять завжди є інструментом політики й використовується соціальними групами для досягнення певної мети та здобуття тих або інших вигод і переваг⁴¹.

Своєрідним маркером досліджень пам'яттєвого дискурсу стала опублікована 1998 р. стаття Дж.Оліка і Дж.Роббінса «Дослідження соціальної пам'яті: від “колективної пам'яті” до історичної соціології мнемонічних практик»⁴². У ній автори схарактеризували цей напрям досліджень як «непарадигмальне, міждисциплінарне, децентроване підприємство», визначали основні напрями подальшого розвитку «social memory studies» і найважливіший серед них – історія мнемонічних практик.

³⁹ Погукаева Н.В. Тематический анализ как методологическая ориентация социальных исследований науки // Вестник Томского государственного педагогического университета. – Вып.12. – Томск, 2006. – С.17.

⁴⁰ Див.: Zelizer B. Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies // Critical Studies in Mass Communication. – 1995. – Vol.12. – №2. – P.214–239; Olick J., Robbins J. Social memory studies: from «collective memory» to the historical sociology of mnemonic practices // Annual Review of Sociology. – 1998. – Vol.24. – P.105–140.

⁴¹ Васильев А.Г. Культурная память/забвение и национальная идентичность: теоретические основания анализа. – С.33–34.

⁴² Olick J., Robbins J. Social memory studies: from «collective memory» to the historical sociology of mnemonic practices. – P.105–140.

Знаковою для студій пам'яті стала поява в 2000-х рр. перших тематичних збірників наукових праць, хрестоматійних та енциклопедично-довідкових видань, бібліографічних покажчиків, періодичних наукових журналів, сконцентрованих довкола меморіальної проблематики. При провідних західних університетах створювалися відповідні навчальні курси, підручники, організовувалися численні конференції, захищалися дисертації. Розвиток студій пам'яті також позначився на характері та структурі публічно-політичного життя багатьох суспільств (заснування меморіальних громадських організацій, національних інститутів пам'яті, міжнародних комісій пригадування, примирення тощо)⁴³. У більшості країн Центрально-Східної та Центральної Європи (Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Чехія, Словаччина, Німеччина, Латвія, Литва, Естонія) створено структури, у центрі уваги яких – проблеми тоталітарного минулого, що аналізується під кутом зору пам'яттєвих смислів⁴⁴.

На нашу думку, серед численних «поворотів» (соціальний, когнітивний, лінгвістичний тощо), характерних для соціогуманітарного знання, на початок 2000-х рр. можна говорити про формування своєрідного феномену «повороту до пам'яті», який викристалізувався на ґрунті напрацювань попередників, починаючи від кінця XIX ст. Водночас процес зародження й розвитку наукового інтересу до проблематики пам'яті як явища колективного характеризується відмінними національними особливостями, варіативністю часових і просторових рамок. Проведення досліджень у просторі «memory studies» відбувається в межах різних наук (дослідженням тих чи інших аспектів пам'яті займаються історики, соціологи, психологи, культурологи, антропологи, юристи, філософи), і залежно від цього вони набувають різного теоретичного забарвлення.

Студії пам'яті в Україні

Студії пам'яті для вітчизняної гуманітаристики є доволі новим напрямом наукових досліджень. Водночас за період становлення пам'яттєвого дискурсу вже видається за можливе (хоча й доволі схематично) окреслити окремі його етапи.

Перший етап – вилоновування студій пам'яті в Україні – припадає на кінець 1980 – початок 1990-х рр. Його можна також схарактеризувати як етап опосередкованого впливу пам'яттєвої парадигми на дослідження минулого.

Другий етап – від початку 1990 – до початку 2000-х рр. – час зародження студій пам'яті в контексті процесу державотворення незалежної України, своєрідний «перехідний період».

Активізацію меморіальних студій у нашій країні можна пояснити кількома причинами: карколомні зрушення геополітичного та географічного характеру; вплив глобалізації; процеси державотворення; пошук ідентичності; процеси у соціогуманітаристиці – «повороти» (культурний, лінгвістичний тощо), розвиток когнітивної соціології та ін.; пошук нових теоретико-методологічних засад досліджень; обговорення пам'яттєвого дискурсу на наукових конференціях,

⁴³ Волянук О.Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого. – К., 2013. – С.10.

⁴⁴ Див.: Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А.М.Киридон. – К., 2013. – С.95–96, 103–104, 115–116, 159–169, 417–418, 431–432 та ін.

семінарах тощо; розширення проблемного поля «memory studies» на Заході; активізація інформативної й комунікативної складових; персоніфіковане зацікавлення проблематикою пам'яті тощо.

Третій етап – початок 2000-х – 2010 рр. – активізація досліджень пам'яттєвого дискурсу в різних галузях соціогуманітарного знання. Характерною рисою стала зміна «одержимості історією», притаманної періоду кінця 1980 – початку 1990-х рр., «одержимістю пам'яттю» початку 2000-х рр. Наповнення пам'яттєвого дискурсу вирізнялося варіативністю конотативної складової пам'яті та акцентами на тій чи іншій видовій її характеристиці.

Вивчення пам'яттєвої складової опинилося в полі зору багатьох наукових установ (Український інститут національної пам'яті, Інститут стратегічних досліджень, академічні Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса, Інститут історії України, Інститут соціології та ін.). Меморіальна проблематика вийшла на чільне місце у цілому ряді часописів, збірників статей. Активно почали видаватися переклади праць іноземних авторів. Відбулися низка конференцій, круглих столів і симпозіумів, присвячених обговоренню теоретичних проблем пам'яті та політики пам'яті, у тому числі міжнародна наукова конференція «Геополітика, примирення та пам'ять» (5–6 грудня 2008 р., Національний університет «Києво-Могилянська академія»; співorganizаторами заходу були посольства Польщі та Франції в Україні); міжнародна конференція «Пам'ять як поле змагань у польсько-російсько-українському трикутнику» (3–4 листопада 2010 р.; співorganizатори – видання «Україна модерна», «Ab imperio», Фонд імені Гайнріха Белля, посольство Польщі в Україні) та ін.

З'явилися перші праці в парадигмальному вимірі студій пам'яті. Примітно, що у царині студій пам'яті піонерство належало не історикам, а здебільшого філософам, соціологам, культурологам.

Четвертий етап – 2011–2014 рр. – початкова стадія інституціалізації студій пам'яті в Україні. Флагманом у цій царині став Український інститут національної пам'яті (УІНП). Із 2011 р. обговорення теоретичних і прикладних проблем студій пам'яті започатковане на шпальтах спеціалізованого наукового видання «Національна та історична пам'ять».

У 2014 р. відбулася реорганізація УІНП. Круглий стіл «Студії пам'яті в Україні: стан, проблеми та перспективи» (7 жовтня 2014 р.) фактично став підсумком роботи установи у статусі науково-дослідної. У липні 2014 р. в інституті відбулися зміни, що покляло край науковим проектам студій пам'яті. Як слушно зауважив Г.Касьянов, ця реорганізація, «зворотне перепрофілювання» УІНП в орган виконавчої влади практично маргіналізувало академічну складову діяльності установи⁴⁵.

Попри все, на кінець четвертого етапу спостерігався активний процес концептуалізації мнemoісторії як субдисципліни, орієнтованої на включення колективної пам'яті у процес осмислення зв'язків між минулим, сучасним і майбутнім⁴⁶.

⁴⁵ Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять // Український історичний журнал. – 2016. – №2. – С.133–134.

⁴⁶ Нагорна Л. Історична пам'ять: Теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С.106.

Умовний відлік *п'ятого етапу* віднесемо до початку 2015 р. Характерними рисами стали спорадичність появи публікацій вітчизняних дослідників у царині студій пам'яті; «непомічання» історіографічних напрацювань попередників чи доробку суміжних наук у цій царині; звуженість предметного простору, некритичне використання методології одних дисциплін в інших, залежність від перекладної літератури тощо.

Ми свідомі того, що студії пам'яті перебувають на етапі осмислення й напрацювань. Г.Касьянов порівнює нинішній стан досліджень в Україні з відповідною ситуацією у західній гуманітаристиці та суспільних науках кінця 1990-х рр.⁴⁷ Тож для них (студій пам'яті) характерна певна строкатість, яка, однак, хвибує на методологічну складову.

Особливістю розвитку вітчизняних досліджень пам'яті є також те, що Україна із запізненням входить у постмодерн і «memory boom». Як наслідок, простежується двоїстий процес: з одного боку – намагання долучитися до студій із дослідження пам'яті, перебираючи вже напрацьовану, переважно західну, методологію; з іншого – пошук національної ідентичності веде до конструювання власного нарративу й оформлення відповідного понятійно-категоріального апарату. Поза тим, маємо сподівання, що студії пам'яті в Україні постали як форма репрезентації певного культурного часопростору, а не детерміновані загальнокультурною інтелектуальною модою.

⁴⁷ Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. – С.133.

The current state of humanitarian research is determined by the emergence and evolution of new research paradigms, blurring of the limits of traditional disciplines, and the active development of interdisciplinary studies. Extension of the theoretical horizon, methodological and categorical apparatus in the academic environment also actualized the problem of “memory” research in particular. The history of the formation of memory studies as a new direction in scientific research is considered in the article. The main tendencies and stages of development in Western science and national discourse are the subject of research.

Keywords: *collective memory, memory studies, historiography, sociohumanitaristics, history, stages.*

